

Казакбаев К. К.

1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШТҮН СОВЕТТИК ДООРДО ИЗИЛДЕНИШИ

Казакбаев К. К.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В СОВЕТСКУЮ ЭПОХУ

К. К. Kazakbaev

STUDY OF THE 1916 UPRISING A YEAR DURING THE SOVIET ERA

УДК: 94 (575.2)

Бул макалада кыргыз элинин тарыхында болуп өткөн 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн совет доорунда изилдениши жана ага берилген жыйынтыктар каралат.

Негизги сөздөр: улуттук-боштондук, илимий конференция, падышалык, юбилей, бай-манаптар, пикирлер, көтөрүлүш, антифеодалдык, антиколониалдык, тарыхнаама.

В данной статье рассмотрены актуальные вопросы исследования национально-освободительного восстания 1916 года в истории кыргызского народа, основные оценки и выводы.

Ключевые слова: национально-освободительное, научная конференция, царственная, юбилей, манапы, восстание, антифеодалная, антиколониальная, историография.

This article is considered by actual problems of investigation of national liberating revolution in 1916. in the history of Kyrgyz people, main estimates and conclusions.

Key words: national-liberal, scientific conference, regal, anniversary, manaps, revolution, anti-feudal, anti-colonial, historiography.

Изилдөөгө алынган мезгил аралыгындагы боштондук күрөштөрүнүн ичинен 1916-жылдагы көтөрүлүш бир топ деңгээлде изилденип түрдүү концепцияларга дуушар болгондугу маалым.

Окуянын жүрүшү жөнүндөгү алгачкы пикирлер 1916-жылдагы көтөрүлүштүн оту тутанган кезден тартып, ошол убактагы генерал губернаторлордун, аскердик губернаторлордун, уездик башкаруучулардын докладдарында, рапорттордо, телеграммаларда, соттук документтерде чагылдырылган.

1916-жылдын экинчи жарымынан тартып «Туркестанские ведомости» газетасында окуянын себептери жана жүрүшүнүн илгерилөөсү тууралуу байма-бай материалдар жарык көргөн. Ошондой эле бул иш чараларды өткөрүү жөнүндө толук жана кенен чагылдырган «Туркестанский голос» басылмасын өзгөчө белгилөөгө болот.

1916-жылдагы элдик боштондук кыймылдын проблемалары боюнча кеңири изилдөөлөр Октябрь революциясынан кийинки мезгилдерде колго алынган. Кыргызстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүш жөнүндөгү изилдөөлөрдү кыргыз тарыхнаамасында негизинен төрт этапка бөлүүгө болот:

Биринчи этап: 1920-жылдан тартып 1940-жылдарга чейин;

Экинчи этап: 1940-жылдардан 1950-жылдардын аягына чейин;

Үчүнчү этап; 1950-жылдардын аягынан 1985-жылдарга чейин;

Төртүнчү этап; 1985-жылдардан азыркы мезгилге чейин;

1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүштүн тарыхын изилдөөлөрдүн биринчи этабында көтөрүлүшкө карата большевиктик концепция таңууланган. Натыйжада большевиктик саясаттын шарданында советтик тарых илими күчтүү саясатташып, элдин тарыхы – бүтүндөй партиянын колунда калып, советтик эл деп аталган жаңы тарыхый жалпылыкты мактоого багыт алган. Ушундай идеологиялык чүмбөт жергиликтүү элдердин орустарга каршы боштондук күрөштөрүн жаңы заманды курууга таасирин тийгизет деген ойдо бурмалоого аракеттенген. Мындан сырткары, көтөрүлүштүн келип чыгышынын себептерине жана тарыхый баасына карата авторлордун ар түрдүү көз караштарынын болушунан улам так эместиктер, карама-каршылыктар болгон. Ошого карабастан изилдөөнүн алгачкы мезгилиндеги көпчүлүк авторлор көтөрүлүштү «жалпы орустарга каршы болгон» [1] деген пикирди билдиришкен.

1916-жылдагы кыймылды изилдөөгө алган алгачкы эмгектер мемуардык, кийинчерээк тарыхый-адабияттык мүнөзгө ээ болгон. Орто Азия жана Казакстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүш жөнүндө 1920–1940-жылдарда 50дөн ашуун изилдөөлөр болуп, анын ичинде 20сы Кыргызстанга тиешелүү жана анда авторлор кыймылдын өбөлгөлөрүн, өнүгүшүн, социалдык курамын, аягында жеңилишинин себептерин түшүндүрүүгө аракеттенишкен.

Маселени ушул өңүттө изилдөөдө алгачкылардан болуп кайрылышкан Т. Рыскуловдун жана Г. Бройдонун эмгектеринде падышачылык бийликтин кыргыздардын жерлерин тартып алуусун жана өз жерлеринен сүрүүсүн белгилешет. Ал эми Т. Рыскулов «Орто Азиядагы 1916-жылдагы көтөрүлүш» аттуу эмгегинде, - «кыймыл бүткүл элдик революциялык», - деген пикирди билдирип [2], падышалыктын колониалдык системасына катуу сокку урган, көтөрүлүштү басууга колониалдык аскерлер гана эмес, жергиликтүү феодалдар, бай-манаптар, дин кызматкерлери да катышкандыгын жазат. Автор орус жана жергиликтүү ак сөөктөрдүн биргелешип күрөшкөндүгүн көргөзүүгө далалаттанган.

1926–27-жылдарда жүргөн талаш-тартыштарга Ж.Абдрахманов, А.Шестаков, Т.Рыскулов, К.Федоров, М. Галузо, В. Кузьмин жана башка авторлордун

макалалары «Правда Востока» газетасына, «Коммунистическая мысль» журналына байма-бай жарыяланган. Талаш-тартыштын негизги чордонунда көтөрүлүштүн мүнөзү, орус жумушчу табынын көтөрүлүшкө мамилелери жана колониалдык эзүүгө каршы таптык күрөш катары кароо болгон. Талаш-тартыштардын жүрүшүндө басма сөз беттеринде макалалар жарыяланып, анын ичинде редакциялык чыгарылышы көтөрүлүштүн 10 жылдык юбилейине арналган. «К 10 летию восстания в Средней Азии», «Көтөрүлүшкө түз жол», «Кыргыз элинин боштондук үчүн күрөшү», «Крестьянский путь» журналына жарыяланып, 1926-жылдын 3-ноябрында, 1927-жылы октябрда жаңы фактылык материалдарга негизделген [3] эмгектер чыккан. Негизинен бул эмгектерде көтөрүлүш падышалыкка каршы багытталып, антипадышалык мүнөздү алган деген көз караш айтылган.

1930-жылдарда мурдагы изилдөөлөрдөн айырмаланган илимий багыттагы алгылыктуу изилдөөлөр болгон. Кыргызстандагы көтөрүлүш жөнүндө алгачкы эмгек 1932-жылы жарык көргөн Баялы Исакеевдин «Кыргыз көтөрүлүшү» аттуу китепчеси бир нече архивдик материалдардын негизинде көтөрүлүштүн тарыхын жалпылоого аракеттенген. Бирок, эмгек Түндүк Кыргызстандын материалдарынын негизинде болгондуктан түштүк аймактары каралган эмес. Ушул эле автордун биринчи эмгегинен айырмаланган «20 ление восстания в Киргизии в 1916 году» деген экинчи эмгеги жарыяланган. Мындан сырткары алгачкы жолу Орто Азия жана Казакстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүшкө арналган документтер жана материалдардын жыйнагы жарыкка чыккан.

Кыргызстандагы көтөрүлүштүн 20 жылдыгын белгилөөгө өзгөчө көңүл бурулуп, ВКП (б) нын Кыргыз обкому тарабынан юбилейди өткөрүү жөнүндө атайын токтом кабыл алынган. Айрыкча, республиканын Эл Комиссарлар Советинин төрагасы Ж. Абдрахманов өз докладында «бул көтөрүлүштүн тарыхый мааниси кыргыз эмгекчи массасынын ойгонушун көрсөтөт, алардын эрки Орусиянын буржуазиялык-помещиктердин эзүүсүнө улуттук-боштондук күрөшүн белгилеген [1], - деп айтылган.

Негизинен изилдөөлөрдүн биринчи мезгилинде көтөрүлүшкө карата так жана даана илимий багытта баа берилбегендигине карабастан көтөрүлүштү изилдөөгө карата чыйыр салынгандыгын таанууга болбойт. Ал эми айрым изилдөөлөрдө Кыргызстандын аймагындагы көтөрүлүшкө жалпылоочу багыт болгону менен Кыргызстандын түштүк аймагын изилдөөгө алган дээрлик эмгек болгон эмес.

Изилдөөлөрдүн экинчи мезгили согуштан кийинки жылдарда улантылган. Тарыхчылар тарабынан маселенин изилденишинин ареалы кеңейгендигине карабастан көтөрүлүштүн мүнөзүнө карата 1920–1930- жылдарда өкүм сүргөн талаш-тартыштар улана берген. Ошондуктан 1952-жылы Алматыда, 1953-жылы Фрунзеде, 1954-жылы Ташкентте илимий конференциялар болуп өткөн. Айрыкча, 1953-жылы 12-16-майда Фрунзе шаарында өткөн

илимий конференцияга борбордон жана улуттук республикалардын окумуштуулары катышышып, анда «XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы улуттук-боштондук күрөштөрдүн мүнөзү жөнүндө маселеси» талкууланган. Конференциянын соңунда төмөндөгүдөй жыйынтык болгон: «1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүш кээ бир райондорду кошпогондо улуттук-боштондук, антиимпериалисттик, антифеодалдык мүнөздө прогрессивдүү болгон. Көтөрүлүш курчуган революциялык кризистин бир бөлүгү. Кыргыз манаптары бул антипадышалык кыймылды антиорустук кыймылга бурууга аракеттенишкендиктен реакциялык болуп, бирок кыргыз эли манаптарды ээрчибестен, көтөрүлүш боштондук мүнөзүн сактап калган».

Конференциянын резолюциясында көтөрүлүштүн мүнөзүн: «Негизинен көтөрүлүш прогрессивдүү элдик-боштондук мүнөздө, падышалык самодержавиеге жана феодал-бай элементтерге каршы багытталган» [3], - деп белгиленген. Бирок, борбордон келген А. Пясковский өндүү тарыхчылардын үстөмдүгү менен жыйынтыкталган бул конференцияда К. Усенбаев өндүү улуттук тарыхчылардын пикирлери эске алынган эмес. [4]

Ал эми Орто Азия жана Казакстандын Улуу Октябрь революциясына чейинки тарыхына арналган 1954-жылдын февралында Ташкент шаарында өткөн бириккен илимий сессияда СССР илимдер Академиясы, Өзбекстан, Казакстан, Тажикстан, Түркмөнстандын Илимдер Академиялары менен СССРдин Кыргыз Илимдер Академиясынын филиалы 1953-жылдагы илимий конференциясынын чечимдерин бекемдеген.

Изилдөөнүн экинчи мезгилинде көтөрүлүштүн мүнөзүн жана тарыхый баасын кароого багытталган илимий иш чаралар менен катар жогоруда белгиленген изилдөөлөр коштогон. Бул мезгилдеги изилдөөлөрдө Кыргызстандын түштүгүндөгү көтөрүлүш жөнүндө бир топ ой-пикирлер да айтылган жана бул аймактагы көтөрүлүштүн тарыхына байланыштуу материалдарды жыйноо колго алына баштаган.

Кыргыз тарыхнаамасындагы көтөрүлүштү изилдөөнүн үчүнчү мезгилинде түштүк аймактарда жүрүшү, мүнөзү жөнүндө белгилүү тарыхчы Кушбек Усенбаев тарабынан бир топ денгээлде изилдөөлөр болгон.

1963-жылы «Кыргызстандын тарыхынын» экинчи басылышында Д. Меджитов тарабынан, 1968-жылдагы үчүнчү басылышында К. Усенбаев тарабынан көтөрүлүш элдик боштондук кыймыл мүнөзүндө берилип, мурдагы изилдөөлөргө караганда бай материалдарга негизделип, илимий багытта алгылыктуу изилдөөлөр болгон. Айрыкча басылманын көтөрүлүшкө арналган бөлүмдөрүндө Фрунзедеги илимий сессиянын жыйынтыктарын жана чечимдерин, улуттук-боштондук кыймылдардын себептерин, жүрүшүн кыска формада беришкен. Түштүк аймактардагы көтөрүлүштүн отурукташкан аймактарда жүрүшүнө кыскача сареп салынып, мүнөзү антифеодалдык болгондугун белгилешкен.

Кыргызстандагы көтөрүлүшкө К. Усенбаев токтолуп, изилдөөлөрдү ишке ашырган. Ушул проблема боюнча «Октябрь революциясынын алдындагы Кыргызстандагы революциялык кыймылдар», «О характере восстания 1916 года в Киргизии» аттуу эмгектери жарыкка чыккан. Автордун көтөрүлүшкө арналган фундаменталдуу монографиясында көптөгөн архивдик маалыматтарды, документтерди, материалдарды, көтөрүлүшкө катышкандардын, күбөлөрдүн эскерүүлөрүн пайдаланып, көтөрүлүштүн социалдык-экономикалык, саясий өбөлгөлөрүнө карай фактылык материалдардын жана теоретикалык жалпылоолордун негизинде себептерин ачууга мүмкүндүк алган. К. Усенбаев ачык жана так «көтөрүлүш терең социалдык-экономикалык факторлорго жана кош эзүүдөн келип чыккан [5]», - деген пикирди айткан.

Көтөрүлүш татаал, карама-каршылыктуу, ар түрдүү мезилде жана аймактарда бирдей нукта болбогондугу белгилүү. Маселен, Кыргызстандын түштүгүндө белгилүү себептерден улам кыска гана мезгилге созулгандыктан, изилдөөчүлөр Түндүк Кыргызстанга көп көңүл бөлүшүп, түштүктөгү окуялар унутта калган.

Бирок, өз мезгилинде К. Усенбаевдин эмгегине карата айрым сын-пикирлер да айтылган. Маселен, элдик күрөштөрдү Кыргызстандын Орусияга кошулуусу менен бирге үйрөнүү керек жана тарых илимине 1963-жылы «Кыргызстандын Орусияга өз ыктыяры менен кошулуусу» деген терминди киргизген жана колониалдык мезгилди мактоо башталган. Ушуга байланыштуу А. Арзыматов колониалдык мезгилди «ынгайсыз тарыхый факт» деп талкуулап, Ата Мекендик тарыхты идеалдаштырган. Бул XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыймылдардын мүнөзүн, жүрүшүн жана себептерин ошол кезде аныктоодо түздүн-түз өтө чоң таасирин тийгизген. Ушундай теориялык негизде К. Усенбаевдин «Восстание 1916 года в Киргизии» монографиясын сынга алып: «Усенбаев жана башка авторлор тарыхый материализмдин методологиясынын маанилүү принциптерин эске албастан колониалдык деп мүнөздөп, феодалдык коом жөнөкөй жол менен эмес, революциялык жол менен гана өнүгөт» [6] - деп, жазган.

1985-жылдардан тартып коомдогу айкындуулук жараяны жана плуралисттик ой-пикирлердин жаралуусу тарых илиминде, айрыкча 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылга карата жаңы көз-караштарды жараткан изилдөөлөрдүн болушуна алып келди. Ошого байланыштуу боштондук күрөштөргө арналган 1989-жылы Москвада, 1988–1989-жылдар-

да Фрунзеде, 1988–1990-жылдарда Ташкентте, 1990–1991-жылдарда Алматыда илимий конференциялар болгон. Айрыкча Кыргызстандагы көтөрүлүштүн 75 жылдыгына арналган илимий конференцияда көтөрүлүштүн мүнөзүнө карата улуттук-боштондук, антиколониалдык, антиимпериалисттик, антиаскердик жана антифеодалдык баанын берилиши менен маселени жаңы өңүттө терең изилдөөлөргө дагын да жол ачты.

Көтөрүлүшкө арналган көптөгөн эмгектер жана документтердин жыйнактары жарык көрдү. Айрыкча К. Жусуповдун башкы редакторлугу менен мамлекеттик ишмерлердин, көтөрүлүштүн күбөлөрүнүн жана Г.И. Бройдонун материалдарынын жыйнагы жана тарыхчы айым М. Махмутбекова, журналист П.Казыбаевдер тарабынан түзүлгөн 1937-жылы Т.Рыскуловдун редакциясы менен жарык көргөн архивдик документтер жана материалдар, эскерүүлөр кирген «1916-жылкы Кыргызстандагы көтөрүлүш» деп аталган жыйнакты атоого болот [7].

Жыйынтыктап айтканда 1916-жылдагы көтөрүлүштү изилдөөлөр өз доорунун талабына жараша тигил же бул жагдайда жыйынтыктарга келип, жалпысынан окуяга байланыштуу бай материалдар топтолгон. Эгемендүүлүктүн шартында көтөрүлүштүн көмүскө жактарына карата бараандуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, анын чыгышынын себептери, жүрүшү, жыйынтыктары, тарыхый баасы жана жетекчилик кылган инсандар тууралуу жазылды. Акыркы жылдарда Борбордук Азиянын тарыхнаамасында көтөрүлүштүн аймактык өзгөчөлүктөрүнө карата бир топ изилдөөлөр болду. Ушул багытта Кыргызстан аймагындагы көтөрүлүштү изилдөө мезгилдин талабы болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Абдрахманов Ю. 1916. Дневники и письма к Сталину. – Фрунзе, 1991
2. Рыскулов Т. Восстание туземцев Туркестана в 1916 году. - Москва., 1937. с. 57.
3. Зима Б. Избранные научные труды по истории Компартии Киргизии и истории Киргизской ССР. - Фрунзе., 1982.
4. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Бишкек.,1997.11-б.
5. Усенбаев К. Восстания 1916 года в Киргизии. - Ф., 1967. с. 36-40
6. Жакыпбеков Ж. Восстание 1916 года. Историкографические выводы. Республика. 1991. -3 мая
7. Үркүн 1916-ж. Тарыхый даректүү очерктер. Б., 1993.

Рецензент: к.и.н., доцент Маматов А.